

Dinàmica social i canvi ambiental: el dessecament de l'estany d'Ullastret durant la segona meitat del segle XIX⁽¹⁾

Per ENRIC SAGUER HOMS*

La plana empordanesa és, en certa mesura, un territori que s'ha guanyat a l'aigua. Bellcaire, Castelló, Boada, la Poma, Pals, Siurana,... molts han estat els estanys i les llacunes que des de l'època medieval s'han anat dessecant per tal de posar les seves terres en cultiu.⁽²⁾ No es tracta pas, tanmateix, d'un fenomen exclusivament empordanès: la pressió sobre els espais humits i lacustres, molt especialment en les regions properes al litoral, ha estat una constant en la història europea del darrer mil·lenni i ha donat lloc a grans operacions de drenatge i dessecament. Des dels *polders* holandesos i els *fens* anglesos fins a les grans obres de *bonifica* de la plana del Po, sense oblidar el litoral francès, els treballs de dessecament han estat fonamentals en la construcció de l'espai i en la història de moltes regions europees.⁽³⁾ Tampoc si mirem cap a Espanya, sobretot cap al litoral mediterrani, hi veurem res d'excepcional: en moltes comarques l'expansió dels cultius i, molt especialment, del regadiu, va dur-se a terme mitjançant l'ocupació de marjals i zones humides.⁽⁴⁾ Desfem, per tant, qualsevol equívoc induït pel títol d'aquest congrés: l'esforç per construir i humanitzar el paisatge empordanès a través del dessecament d'estanys i terres humides no és pas un tret exclusiu de l'Empordà i, per tant, és difícil pensar que hagi contribuït a generar una identitat diferencial remarcable.

Això no vol dir que les seves conseqüències socials hagin estat nul·les. Els corrents institucionalistes de l'economia consideren que, el regadiu i el seu invers, el dessecament i drenatge, exigeixen infraestructures i intervencions sobre el territori que generalment depassen la capacitat dels propietaris individuals i que, per tant, comporten un major nivell de coordinació social.⁽⁵⁾ Les operacions de dessecament poden fomentar l'aparició d'institucions i pràctiques col·lectives

* Centre de Recerca d'Història Rural, Universitat de Girona.

1. Aquest treball forma part d'un projecte de recerca finançat pel MCyT (SEC2003-08449-C04-02).

2. Vegeu Matas (1986).

3. Wagret (1968), Slicher van Bath (1974), Bianchi (1989).

4. Vegeu, a tall d'exemple, el que explica Samuel Garrido (2004) per a Castelló de la Plana.

5. Rosenthal (1992: 2, 24-26). Sobre la sofisticació de les regulacions i organitzacions que giraven entorn els regadius a Espanya, vegeu Calatayud (2004: 29-37).

que, en una àrea amb pocs espais comunals –salvat el Montgrí– i vertebrada entorn la imatge del mas autosuficient, haurien pogut tenir una incidència social important. La concreció d'aquesta incidència, però, no es pot pas determinar mecànicament, perquè està condicionada tant pel context en què es duu a terme cada operació com per les formes concretes que aquesta pot adoptar.

La dessecació de l'estany d'Ullastret és, en aquest aspecte, un cas interessant per les seves singularitats. A més de tractar-se d'una intervenció conscient, plenament antròpica,⁽⁶⁾ la concessió del dessecament no va recaure sobre un particular o una companyia privada que assumien l'operació des d'una perspectiva que podríem qualificar d'empresarial. A diferència d'altres casos propers,⁽⁷⁾ va ser assignada als veïns i terratinents de la localitat, prèviament constituïts en societat mercantil. Per tant, l'obra es va plantejar, almenys aparentment, com una obra col·lectiva i els seus beneficis potencials com una riquesa que podia ser repartida entre els veïns i propietaris de la localitat com si de qualsevol altra terra comunal es tractés.

L'objectiu d'aquesta comunicació és fer una primera aproximació al procés de dessecament definitiu de l'estany d'Ullastret, iniciat a mitjan segle XIX, posant èmfasi en les dinàmiques socials que varen impulsar-lo. Per fer-ho disposem d'un conjunt de fons documentals prou interessants i que, a més, permeten enriquir l'anàlisi amb la confrontació de diverses perspectives.⁽⁸⁾ Val a dir, però, que una part d'aquests fons, si bé han estat localitzats i identificats, encara no hem pogut analitzar-los a fons. És per això que els resultats i les conclusions apuntats en aquest text tenen un caràcter clarament temptatori i provisional.

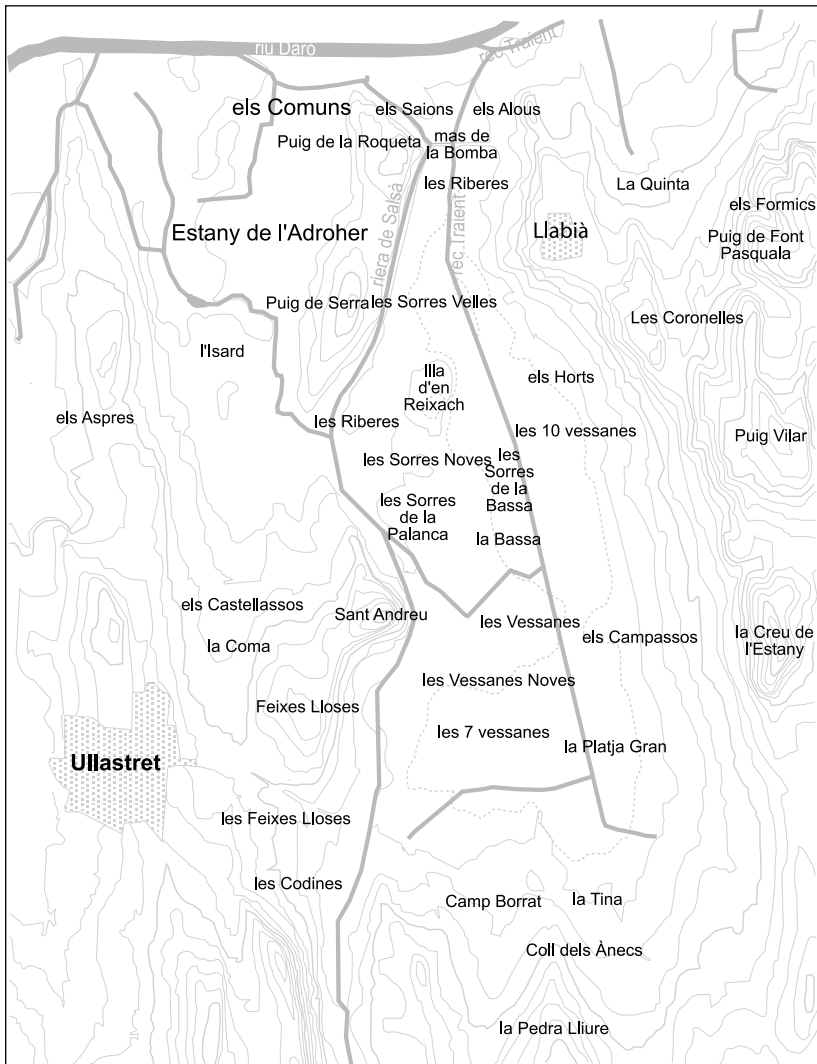
L'ESTANY ABANS DEL DESSECAMENT

Començarem veient què era l'estany en els moments immediatament anteriors i en dues de les seves dimensions: la superficial i l'econòmica. Encara que les estimacions sobre la superfície que ocupava l'estany són força

6. Això distingiria el cas d'Ullastret amb el de Castelló que, segons explica Josep Colls (2006), va ser fruit d'un procés relativament natural de colmatació, accentuat pel desguàs de la Muga a l'estany. Cal indicar, tanmateix, que el 1790, prèviament a la dessecació, sí que s'havien repartit igualleixos procedents de l'estany (Matas, 1987).

7. Sobre els establiments i les concessions d'estanys per dessecar vegeu Vilar (1966: 215-218).

8. Les referències documentals bàsiques sobre l'estany es troben a l'Arxiu Històric Comarcal de la Bisbal, fons municipal d'Ullastret, especialment a les caixes 5 i 13. Aquest fons també conté, tot i no correspondre-li, una caixa de documentació de la "Sociedad de propietarios de La Laguna", on es guarden els tres repartiments de terra inicials i altres documents posteriors. Als protocols dels notaris Francisco Planells i Francisco Miró Pujol hi ha diverses actes referides a les activitats de la societat i les rendicions de comptes que periòdicament feia el tesorero, tot i no tenir massa interès. Al mateix ACH de la Bisbal es troba una fotocòpia del *Libro maestro de la Casa Vancells*, escrit per Ramon Vancells que, juntament amb el seu pare Francisco, va exercir com a secretari de la societat de l'estany des de la seva constitució fins, almenys, la darrera dècada del segle XIX. Aquest mateix document, juntament amb altra documentació patrimonial – Grassot (AHC la Bisbal, fons Grassot, caixa 33) i Saudin (Biblioteca de Catalunya, arxiu, marquesat de Saudin)– permet fer una certa valoració dels resultats econòmics i productius del dessecament. Les queixes de les localitats properes que varen veure's afectades pel dessecament, sense participar dels seus beneficis, les hem pogut detectar a través d'altres fons patrimonials, concretament el fons Ciurana dipositat a l'AHC de la Bisbal (caixa 1, mas Geli de Llavià) i del fons Carles dipositat a l'Arxiu Diocesà de Girona (Iligall Ter i Daró). Finalment, la consulta al Registre de la Propietat de la Bisbal permet obtenir pistes sobre les transferències de la terra procedent de l'estany.

El territori de l'estany.

impressionistes i imprecises, sovint s'indica que, en el moment anterior al dessecament, tenia uns tres quilòmetres quadrats d'extensió.⁹⁾ Tanmateix, quan s'intenta verificar aquest extrem, hom troba que els límits de l'estany, i especialment els de la zona inundable de transició, eren una realitat canviant i dinàmica, influïda tant per processos naturals com per intervencions humanes que tenien com a finalitat facilitar el desguàs (canalització de rieres, neteja dels

9. Matas (1987: 237). Aquesta és també l'extensió que consta a la pàgina web de l'Ajuntament d'Ullastret (<http://pobles.ddgi.es/Ullastret/>).

llits...) i evitar inundacions (construcció de motes, plantació d'arbres de riera...). Molts indicis apunten que el perímetre de l'estany hauria anat canviant al llarg del temps. Les intervencions humanes per limitar i controlar l'espai de l'estany haurien estat, temps abans del dessecament, prou importants. L'acta d'arrendament del dret de pesca de 1850, per exemple, apunta l'existència d'un *rec traient*, que l'arrendatari del dret estava obligat a netejar tres vegades l'any "hasta que se encuentre el agua del Estanque limpia".⁽¹⁰⁾ Com a conseqüència d'aquestes intervencions, la llacuna s'hauria reduït, la qual cosa hauria permès la conversió d'antigues zones humides en camps cultivables. Josep Matas ha explicat amb prou detall com el repartiment de terres comunals realitzat el 1790 va realitzar-se en bona mesura sobre terres –la toponímia ho revela bé– de naturalesa originàriament pantanosa.⁽¹¹⁾

D'altra banda, alguns documents plantegen l'existència de més d'un estany. Concretament, el plet entre els regidors de Serra de Daró i els d'Ullastret iniciat el 1746 arran de l'establiment d'un estany a la Universitat de Serra fet per la Batllia General posa de manifest un conflicte d'interessos que té un dels seus principals arguments en l'existència (o no) de més d'un estany. Per als regidors de Serra, l'adquisició feta el 1599 per la Universitat d'Ullastret d'un estany dit Gran o Major als hereus de Guillem de Senesterra i Santaeugenia, no comprendria un segon estany dit Menor, mentre que pels regidors d'Ullastret aquest segon estany seria resultat d'una contracció de l'àrea inundada que hauria fragmentat l'antiga llacuna en dos: "De un tiempo al año de 1747 se havrian hallado dos Lagos ó Estanques de agua el uno apellidado el estanque ó Lago mayor, y el otro el estanque ó Lago menor". Segons un altre document citat en aquest plet, encara existiria un tercer estany (Adroher) ubicat dins un territori que el 1593 la Batllia General hauria establert, i pel qual passava el riu Daró en direcció cap a l'Estany Gran.⁽¹²⁾ Més enllà de quants estanys hi havia en cada moment, el que posa de relleu la disputa és aquest caràcter dinàmic de les dimensions de l'estany.

No ens ha d'estranyar, doncs, que les dades sobre l'extensió de l'estany siguin imprecises, ni tampoc que no concordin amb la quantitat de terres que varen ser repartides quan va decidir-se el dessecament. Efectivament, la suma de les extensions distribuïdes en els tres repartiments que varen dur-se a terme els anys 1855, 1858 i 1859 supera de poc les 90 hectàrees (419 vessanes),⁽¹³⁾ ben lluny de les 300 hectàrees que haurien de constar segons les informacions que hem esmentat.

10. AHG, Notarial, Ullastret, 9 gener 1850.

11. Matas (1987: 236, 237, 243). Segons l'estimació d'aquest autor, de les 455 vessanes establertes, 355 eren terres guanyades a les aigües.

12. Aquesta informació procedeix del plet amb Serra de Daró i la notícia de l'establiment la dona precisament el procurador dels regidors de Serra, interessats que se'ls reconegués l'establiment que els havia fet la Batllia. La cartografia actual reconeix el topònim i el situa a l'altra banda del Puig de les Serres, amb un petit desnivell que el separaria del que seria l'estany gran. Botet i Sisó també el reconeix com a estany diferent del d'Ullastret i fins i tot el situa junt a Serra (Botet i Sisó, s.d.: 98).

13. Una vessana equival a 900 canes quadrades o bé 0,2187 hectàrees. Cal advertir, però, que en el *Libro maestro de la Casa Vancells* es fa referència a una vessana antiga, equivalent a 933 canes quadrades. En el cas hipotètic que les vessanes dels repartiments fossin vessanes antigues, aleshores l'extensió seria de 95,4 hectàrees.

Taula 1. Extensions distribuïdes en els tres repartiments de terra vinculats al dessecament de l'estany d'Ullastret (en vessanes)

	1855	1858	1859
Abeurador del Mas Blanch	1,00	16,00	
Embarcador	1,00		
Estret	21,50	24,71	
Gorg d'en Batlle	1,00		
Illa Gran	31,25		
Illa Petita	80,00		
La Bassa	29,00		
Bassa gran			52,56
Les Canyanes	12,00		
Les Riberes	18,50		
Les Sorres	10,00	1,50	
Platja Gran	40,00	22,08	
Salsà	1,00	51,00	
sota Sant Andreu		4,75	
SUMA	246,25	120,04	52,56

Font: AHCLB, fons Ullastret, caixa "Sociedad de propietarios de La Laguna".

L'estany i les terres humides que l'envoltaven havien estat sempre un espai intensament explotat i aprofitat. En les immediacions de l'estany hi havia prats inundables i aigualleixos que eren utilitzats com a zona de pastura, les vores de l'estany proporcionaven balques i eren un territori apte per a la cacera, i de les aigües de l'estany se'n treien diverses varietats de peix i també sangoneres.⁽¹⁴⁾ Els arrendaments del dret de pesca⁽¹⁵⁾ ens parlen d'anguiles, tenques i *peix blanc*, un concepte genèric que agruparia diverses espècies comestibles. De ben segur que, tot i les condicions que detallarem tot seguit, l'explotació tant de la pesca com dels altres recursos vinculats a l'estany havia de ser un negoci atractiu, ja que els darrers arrendataris varen ser hisendats amb interessos a la localitat. L'últim arrendatari (1853-1857) fou Bernat de Pagès i Roure, hisendat de Casavells, i anteriorment (1850-1852) el beneficiari havia estat un altre hisendat, Josep M. de Bou Guilla i de Guitar, d'Ullastret, que al seu torn estava exercint d'alcalde quan a Bernat de Pagès se li concedí l'arrendament.⁽¹⁶⁾ Només pel dret de pesca, Josep M. Bou va pagar 213 rals i 12 maravedís –equivalent a 2,5 hectolitres de

14. AHG, Notarial, Ullastret, 9 gener 1850 i 13 febrer 1853.

15. Arran d'una compra realitzada el 28 de maig de 1598, la Universitat d'Ullastret posseïa els drets d'explotació d'aquests recursos, que solia arrendar per períodes de tres o de cinc anys. És probable que la Universitat d'Ullastret, que en el s. XVIII semblava haver extraviat els títols d'aquesta adquisició, explotés alguns dels recursos sense suficient legitimitat. En una instrucció de 1762, vinculada al plet amb Serra, els regidors d'Ullastret reconeixen que no disposen dels documents que donin força legal a la seva possessió immemorial, però –el que és més important– especulen amb la possibilitat que, si es trobessin, potser només els donaria dret a rebre els emoluments de la pesca i la cacera.

16. AHG, notarial, Ullastret, 13 febrer 1853.

blat al preu del mercat de Girona— cadascun dels anys en què va disposar-ne, a més de l’obligació de pagar una taxa de 4 diners per l’ús de balances cada vegada que venia peix al mercat i de l’obligació de netejar tres vegades a l’any el rec Traient. Les condicions a què estava sotmès el dret de pesca a l’estany tenien restriccions importants. D’entrada s’obligava a l’arrendatari a posar a la venda cada divendres al mercat d’Ullastret una rova de peix fresc de cadascuna de les tres espècies o categories indicades. A més, havia de fer-ho a un preu fix: a tres sous la lliura carnissera d’anguiles i tenques, i a dos sous la lliura de peix blanc. Probablement aquesta condició revela la voluntat de compatibilitzar, almenys a un cert nivell, les necessitats econòmiques de l’ajuntament amb la concepció de l’estany com a bé comú. La privatització del dret, a través d’un arrendament subhastat, havia de garantir un cert subministrament de peix a la localitat i a un preu taxat, no especulatiu. A més, per evitar frau en la qualitat del peix, l’alcalde o un seu delegat havien de fer-li un reconeixement abans de ser posat a la venda a la plaça. Una altra clàusula de naturalesa igualment restrictiva contribueix a reforçar aquesta concepció de l’estany com a bé comú dels veïns: els arrendadors no estaven facultats a permetre que una persona forana tragués balques, cacés o pasturés, sota l’amenaça que, aleshores, també ho podrien fer tots els altres veïns i sense pagar cap mena de dret.

ELS MOTIUS DEL DESSECAMENT

El darrer d’aquests arrendaments va ser signat el 13 de febrer de 1853 i havia de durar fins al 31 de desembre de 1857,⁽¹⁷⁾ però en ell ja s’advertia —com també es va fer en el de 1850— de la imminència del dessecament: “para el caso de ponerse en obra quedará rescindida y como no hecha la escritura de arriendo”. Per què va prendre’s en aquell moment la decisió de dessecar l’estany? La documentació localitzada fins ara no ens permet veure amb tot el detall que desitjaríem quines varen ser les motivacions del dessecament, però sí que podem apuntar algunes idees i, sobretot, excloure’n altres.

Taula 2. Evolució demogràfica d’Ullastret (1719-1900)

any	habitants
1719	418
1787	452
1830	403
1857	504
1860	513
1877	504
1887	468
1897	442
1900	450

Font: *Iglésies, 1977.*

17. AHG, notarial, Ullastret, 9 gener 850.

D'entrada la pressió demogràfica no sembla haver estat un factor determinant. Ullastret, amb 45 habitants per km², tenia una densitat de població relativament baixa, una mica inferior a la mitjana dels municipis rurals de la comarca (47 hab/km²). A més, si bé és cert que la població havia anat creixent al llarg del segle XVIII i, després de les guerres amb França, va continuar fent-ho fins a mitjan segle XIX, moment en què assolí el sostre de 513 habitants (cens de 1860), també és clar que havia estat un creixement suau. Si hem de fer cas del recompte de 1719 –sovint qüestionat per donar una perspectiva que infravalora l'estat de la població–, en cent quaranta anys Ullastret només va créixer en un 23% mentre que la comarca baixempordanesa va multiplicar-se per més de tres.

També cal tenir en compte que ni la realització de les obres de dessecament ni la posada en cultiu de les terres varen impedir la davallada demogràfica que es produí entre 1860 i 1900, i amb major intensitat a partir de la dècada de 1880. Segons les nostres estimacions, la posada en cultiu de les terres repartides podia generar una demanda anual de treball de 5.000 a 5.500 jornals que, d'haver estat realitzats només per homes, equivaldrien a uns 18-20 homes a temps complet. Evidentment, el treball demandat per les terres de l'estany –una vegada finalitzat el dessecament i posades en cultiu– no fou pas suficient per frenar el que era una tendència general en el conjunt de la comarca. L'argument demogràfic és, per tant, una pobra explicació dels motius que conduïren al dessecament.

Tampoc l'argument sanitari és prou satisfactori en el nostre cas. És cert que la *lluita contra els miasmes* va ser un dels mòbils importants per endegar moltes operacions de sanejament d'aigües estancades i de dessecament d'estanys. Aquest fou el cas de l'estany de Sils, tal com ha exposat Joaquim M. Puigvert,⁽¹⁸⁾ però no sembla pas un factor determinant en el cas d'Ullastret. Encara que algunes fonts ens indiquin que l'ambient de l'estany era “mal sano por las emanaciones pútridas”⁽¹⁹⁾ i que aquestes “emanaciones son causa de las fiebres intermitentes que se padecen comunmente”,⁽²⁰⁾ és molt simptomàtic que en la tramitació del dessecament no hi intervinguessin les autoritats sanitàries. Les actes de la *Junta Superior de Sanidad de la Província de Girona*, que, des de la perspectiva de la higiene pública, durant aquests anys es feren ressò de diverses problemàtiques relacionades amb aigües estancades, significativament no varen recollir cap qüestió suscitada per l'estany d'Ullastret.⁽²¹⁾ Lamentablement encara no hem localitzat els documents originals de sol·licitud del dessecament, que haurien de contenir una exposició de motius dels promotors, però per ara el fet de no ser considerat com un problema de salut pública per la *Junta Superior de Sanidad* considerem que és indicatiu que els mòbils –no les justificacions– no s'han de cercar en aquest àmbit.

18. Puigvert, 2000.

19. Madoz: vegeu Ullastret.

20. Madoz: vegeu Serra de Daró.

21. Puigvert, 2000:131-132 i Puigvert, 2006: 482-487. Agraieixo a Joaquim M. Puigvert haver-me permès consultar les seves exhaustives notes de buidatge de les actes de la Junta de Sanitat.

Quin fou doncs el motiu del dessecament? Segurament l'observació dels sectors socials que varen mobilitzar-se per aconseguir l'autorització governamental ens pot aportar alguna pista interessant. La Reial Concessió que permetia el dessecament va ser publicada el 17 de novembre de 1849, però les gestions havien començat un parell d'anys abans, el 1847, segons les anotacions de Francisco Vancells Marquès, advocat i dipositari de la societat de l'estany.⁽²²⁾ Tot i que, de moment, no hem analitzat la correspondència municipal per determinar quin va ser el paper de l'ajuntament en aquest procés, és molt possible que –tal com apunta el document esmentat– la iniciativa no fos tant de l'administració local com d'un petit nucli d'hisendats de la zona. Les notes de Francisco Vancells indiquen explícitament que les gestions per aconseguir la Reial Concessió les varen dur a terme Bienvenido Fina, advocat i futur president de la societat, i el mateix Vancells.

Hi ha un element de caràcter més general que, si bé no pot pas confirmar l'extrem que hem apuntat, sí que hi concorda i ajuda a donar-li coherència. Les dècades centrals del segle XIX foren un moment especialment dinàmic i ple d'iniciatives, tant particulars com col·lectives, protagonitzades per una classe emergent de propietaris rendistes.⁽²³⁾ El 1845 es fundà l'Associació Agrícola de l'Empordà, que a partir de 1846 publicà *El Bien del País* i posteriorment *La Granja*. Pocs anys després, a Barcelona, es constituí l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre (1851). Eren els signes més visibles de com els propietaris agraris s'estaven adaptant al nou marc legal i institucional creat pel règim liberal i de les expectatives que el nou context els generava. Les dècades de 1850-1860 varen ser un moment molt dinàmic, de protagonisme dels propietaris en la direcció de l'economia agrària, de transformació dels sistemes d'explotació, de realització de grans inversions –entre les quals hi havia des d'infraestructures de regadiu fins al dessecament d'estanys–. Si en algun moment hi va haver una aposta clara i generalitzada per instaurar, a Catalunya, un capitalisme agrari *a l'anglesa*, aquest moment foren les dècades centrals del segle XIX. El mòbil d'aquests propietaris emergents no es limitava només al guany econòmic; un motiu tant o més important era aconseguir la legitimació social necessària per a consolidar la seva posició dominant en el món rural. Després d'una època molt convulsa, que havia comportat canvis importants en les relacions socials agràries, entenien que la seva acció en la millora i transformació de l'agricultura els podia proporcionar –juntament amb altres accions més intimidatòries– una estabilitat i una justificació a la seva posició dominant.⁽²⁴⁾ Els magres rèdits d'aquestes iniciatives i el cost d'oportunitat que tingueren expliquen que, després de la fil·loxera i en el marc de les crisis agràries finiseculars, l'empenta inversora i transformadora dels propietaris es reduís enormement. Però, en tot cas, no sembla casualitat que el dessecament d'Ullastret es produís justament en aquells anys.

22. *Libro maestro de la Casa Vancells*, pàg. 51.

23. Sobre aquesta qüestió vegeu Congost, 1990: 237-265 i Garrabou, Pujol, Colomé i Sagner, 1992: 108-115.

24. Garrabou, Pujol, Colomé i Sagner, 1992.

Hi ha un aspecte, tanmateix, que pot produir certa perplexitat: si és cert que la iniciativa fou d'un grup d'hisendats, per què el procés de dessecament va prendre la forma de repartiment de terres entre els veïns i terratinents de la localitat? Doncs, bàsicament, perquè l'estany i els seus aprofitaments eren una possessió del municipi. A pocs anys de la desamortització civil, els promotors del dessecament no varen optar per discutir la propietat de l'estany –com havia fet, en algun sentit, la Universitat de Serra en el segle XVIII– sinó que varen buscar una fórmula que els permetés tirar endavant el projecte sense alterar els drets de possessió preexistents. A més d'evitar-los una batalla legal de resultat incert, també és possible que aquesta estratègia els permetés accelerar els tràmits de concessió perquè varen aprofitar la possibilitat de revalidar i activar una autorització que el Consejo Real hauria concedit trenta anys abans (1818)⁽²⁵⁾ la qual, com tants altres projectes concedits, fins aleshores no havia anat més enllà del paper. És des d'aquesta perspectiva que es pot entendre el que succeí, com veurem, amb les terres repartides.

LES OBRES

El dessecament de la llacuna va ser una obra més complexa del que inicialment els enginyers havien previst i, de fet, va acabar perllongant-se molts anys. Encara a principis del segle XX, Joaquim Botet i Sisó donava a entendre que l'eixugament de l'estany no estava del tot aconseguit i que “en temps de pluges abundoses no solsament se torna a omplir l'estany, sinó que les terres baixes s'enaygan”.⁽²⁶⁾ El llibre mestre de la casa Vancells recull que hi varen haver inundacions importants el 1872, 1877, 1885 i els quatre anys que van de 1889 a 1892, les quals varen obligar a realitzar “contínuos y crecidos gastos para los desagües”.⁽²⁷⁾

Els treballs varen iniciar-se el gener de 1850 amb la delimitació i fitació de les terres per tal de separar-les de les terres limítrofes que havien estat repartides el 1790 i amb l'elaboració del primer projecte, fet per l'enginyer civil de la província Víctor Martí. Aquest projecte es reduïa a impedir l'entrada del Daró a l'estany i a consolidar la sèquia de drenatge preexistent (rec Traient) per donar sortida a les aigües dels vessants propers. Les obres per desviar el Daró començaren el setembre de 1853, però de seguida varen haver d'aturar-se a causa de l'oposició dels veïns de Serra i de Llabià. Era clar que el dessecament de la llacuna no era una qüestió que incumbís exclusivament als veïns d'Ullastret. Dins el sistema hidrològic de la plana baixempordanesa l'estany d'Ullastret havia tingut, fins aleshores, un paper regulador important per atenuar les avingudes i per reduir els seus efectes en el darrer tram del Daró. El desviament del riu per evitar que, en episodis d'aiguat, desguassés en les terres de la llacuna va alertar les poblacions del

25. Tenim referències d'aquest document de 1818, però encara no l'hem pogut localitzar.

26. Botet i Sisó, 1913: 79.

27. *Libro maestro de la Casa Vancells*, pàg. 70.

Baix Daró, ja que podia agreujar els ja importants problemes d'inundació, especialment a partir de les *Clavegueres* de Gualta. Tot i que el projecte de Victor Martí preveia una intervenció a Gualta que superés les obstruccions en el darrer tram del riu –intervenció consistent en la construcció d'un gran sifó per sota les *Clavegueres*–, les poblacions veïnes es varen mobilitzar i varen aconseguir deturar temporalment l'obra.

Els treballs es reemprengueren el 1856, quan un nou enginyer provincial –José M. Faniqueto– va assumir-ne la direcció i, paral·lelament, va proposar substituir el sifó de Gualta per un pont-canal. Anys més tard Francisco Vancells va anotar que “la indicada modificación al proyecto primitivo hecha por el Sr. Faniqueto fué de fatales consecuencias para la Sociedad del desagüe, pues, como no existia verdadero cauce para el Daró desde Gualta al mar, sucedió lo que debia haberse previsto, esto es, que á la primera riada quedaron la obra de fábrica construida cuasi cubiertos sus arcos por las arenas”⁽²⁸⁾.

El desviament del riu va cloure's l'agost de 1857, però va generar un nou problema: les obres de defensa que s'havien realitzat impedièn que les aigües procedents de la riera de Salsà –o Celsà– trobessin sortida cap al Daró i quedaven retingudes a l'estany. Per resoldre-ho es decidí prolongar la sèquia existent en paral·lel al riu fins a Gualta. Aquesta obra, però, tampoc no va resoldre el problema:

Esta obra, mal calculada por el indicado Sr Ingeniero Jefe, no dió tampoco los resultados prometidos á la Sociedad, y há sido ademas un motivo constante de gastos considerables, puesto que habiendo tenido por tres veces distintas que alargar y profundizar dicha acequia á fin de hallar el desnivel necesario para la salida de las aguas de los puntos más bajos de la laguna, resultó sin las condiciones convenientes en su anchura, y por consiguiente en los taludes de sus márgenes y terraplenes, cuyo defecto ocasionaba un desplome de tierras contínuo en tiempos lluviosos, las que depositandose en el lecho de la acequia iban levantandolo y quitando el desnivel preciso para la salida de las aguas de la laguna.⁽²⁹⁾

El 1862, després dels fracassos inicials i havent ja efectuat els repartiments de terra, la Societat de l'estany va emprendre la realització de dues obres importants que implicaven un canvi radical en la concepció del projecte: es va passar d'un dessecament per decantació a un dessecament per elevació. La primera operació va consistir a construir un terraplè “desde el Monte de Serra al de Llabià” per tal de protegir-se del Daró. La segona actuació fou l'adquisició d'una màquina de vapor que accionés una roda hidràulica per extreure mecànicament les aigües procedents de la riera de Salsà i els vessants propers. La societat va haver d'endeutar-se per afrontar aquesta operació. Un fabricant de taps de la Bisbal va fer-los un

28. *Libro maestro de la Casa Vancells*, pàg. 39.

29. *Libro maestro de la Casa Vancells*, pàg. 40.

préstec de 32.000 rals per a pagar les obres i per comprar una màquina de vapor de 6 cavalls de potència a la Maquinista Terrestre y Marítima.⁽³⁰⁾

La bomba, però, tampoc no fou la solució definitiva: el ritme d'extracció de les aigües era massa lent⁽³¹⁾ i no aconseguia evitar l'embassament. El 1867 l'alcalde d'Ullastret va presentar una reclamació al Govern Civil posant de relleu que el dessecament encara era incomplet i que això plantejava problemes de salubritat pública. La resposta de la Societat va ser doble: d'una banda va iniciar els tràmits per modificar el seu estatus legal i adoptar la forma de *sindicat* –inspirant-se en els estatuts aprovats el 1861 per a la societat d'una sèquia de la província de Lleó (Presa Blanca)–; d'altra banda, la junta general va aprovar la realització d'unes obres per desviar la riera Salsà i altres aigües que baixaven des del poble d'Ullastret fins l'estany seguint el llit del Daró Vell. El canvi d'estatus no va aconseguir-se fins al 1872,⁽³²⁾ però les obres de desviament dels cursos indicats varen realitzar-se amb rapidesa. El setembre de 1868, mig any després de l'acord de la junta general, es varen donar per acabades aquestes obres, amb un cost total de 144.734 rals.

Vint anys després d'haver-se iniciat el procés es tancava la fase de dessecament. Amb posterioritat a aquesta data no tenim notícia que es tornessin a realitzar obres de magnitud equivalent, tot i que evidentment calgué continuar intervenint-hi per millorar un dessecament que, com hem recollit, encara a principis del segle XX no garantia el ple escolament de les aigües portades per les pluges.

LA DINÀMICA SOCIAL

Com s'ha indicat anteriorment, el dessecament de l'estany va produir-se per iniciativa d'un grup d'hisendats amb interessos en la localitat, encapçalats per Bienvenido Fina i Francisco Vancells Marqués. Aquests varen reunir-se el 30 de desembre de 1847 sota la presidència de l'alcalde

30. AHG, Notarial, Narciso Clapés, 2 agost 1863. Mig any abans la Societat havia demanat un altre préstec, en aquest ocasió a Francisco Niubó, hisendat de la Bisbal (AHG, Notarial, Narciso Clapés, 14 novembre 1862). Segons les notes de Ramon Vancells, les obres del terraplè i la casa de la bomba varen comportar un deute de 8.000 lliures (*Libro maestro de la Casa Vancells*, pàg. 44).

31. "No ha dado tampoco tan satisfactorio resultado como se esperaba; pues, si bien con este medio se logra la completa desecación de la parte baja de la Balsa Grande sin necesidad de limpiar enteramente la acequia, no obstante resulta esto tambien muy costoso, y de otra parte no se obtiene enteramente el principal objeto para que se construyó la rueda, que fué el de salvar las cosechas; por cuanto, a pesar de que sea grande el caudal de aguas que con ella se extraen diariamente, así también es grande el que há bajado de las indicadas vertientes próximas, necesitando para su extraccion mas dias de los que serian menester para que no se perdiera la cosecha de los terrenos mas bajos" (*Libro maestro de la Casa Vancells*, pàg. 41).

32. *Reglamento ú ordenanzas para el régimen de las obras de desagüe de la laguna de Ullastret, partido de la Bisbal de la provincia de Gerona, y constitución de un Sindicato entre los dueños de los terrenos procedentes del espesado desagüe*, Sant Feliu de Guíxols, Imp. de Juan Gener, 1872. Val a dir que aquest document, tot i que apareix referenciat a la *Bibliografia del Baix Empordà* (Matas en localitza un exemplar a l'AHC de la Bisbal, no ha estat possible consultar el document perquè actualment no se n'ha trobat cap exemplar a l'esmentat arxiu).

i varen posar-se d'acord per sol·licitar la revalidació de l'autorització de 1818 del Consell Reial. Poc temps després, en el primer semestre de 1848, en una reunió amb els majors contribuents d'Ullastret s'acordà que “no convenia efectuar el desagüe por cuenta de la Administración del Común de dicho pueblo, sino que la obra se llevara a cabo por los particulares que se habían ofrecido a realizarlo”⁽³³⁾ i el 3 de juny de 1848 aquests varen signar un conveni en què, a més de sufragar el dessecament, es comprometien a compensar l'Ajuntament d'Ullastret per la cessió dels terrenys ocupats per l'estany amb un cens de quatre rals per vessana i entrada de 120 rals. Després d'alguns episodis anecdòtics –com ara l'assalt carlí al correu que portava l'expedient de sol·licitud–, el 17 de novembre de 1849 es va fer pública la Reial Concessió del dessecament i les bases del repartiment.

La societat de l'estany va crear-se arran de la concessió i va configurar-se com a societat d'accions, anomenades pels documents *partes viriles*. D'aquestes n'hi havia cent onze, tantes com persones tenien dret i interès per a formar part de l'empresa. Els titulars de les accions varen adquirir el compromís de distribuir-se a parts equivalents les despeses generades per les obres i varen acordar que els drets adquirits com a soci-accionista no serien efectius fins haver pagat la primera quota. El repartiment dels lots de terra, tanmateix, no va fer-se de forma immediata, sinó que va endarrerir-se sis anys. No fou fins al març de 1855 quan va escripturar-se el primer repartiment. Aleshores varen distribuir-se 246,25 vessanes de terra en lots que anaven d'una a vint-i-quatre vessanes. El 1858 es duqué a terme un segon repartiment, en aquest cas de 120 vessanes i, finalment, el 1859 es repartiren 52,6 vessanes més.

Qui foren els beneficiaris? Cal no perdre de vista que l'estany, tot i les ambigüitats en els títols de propietat, era patrimoni de la universitat. A diferència d'altres processos de dessecament, on les aigües i el que contenien eren possessions senyoriales o reials, a Ullastret l'estany havia estat adquirit a finals del segle XVI per la universitat i, en alguna mesura, aquest fet comportava mantenir un cert equilibri amb els interessos dels veïns. Això explica que s'optés per la fórmula del repartiment, tan habitual en altres tipus de terra i que ja tenia precedents en el mateix lloc, i no pas per la concessió a una societat mercantil.

Les dades disponibles permeten suposar que tots els propietaris veïns d'Ullastret i, almenys, els principals terratinents –propietaris forans– tenien dret a participar en el repartiment i esdevenir accionistes de la societat de l'estany. De fet, però, el repartiment es féu només en favor d'una sisena part dels qui constaven com a contribuents. Dels tres-cents seixanta-cinc propietaris que figuren a l'amillament de 1860 (noranta-set dels quals eren veïns i la resta forans), només a seixanta-tres se'ls assignà un lot de terra. D'aquestes seixanta-tres persones, quaranta-tres eren veïnes

33. *Libro maestro de la Casa Vancells*, pàg. 36.

d'Ullastret, divuit residien en altres localitats de la comarca (la Bisbal, Canapost, Casavells, Begur...) i només dos eren de Girona i Barcelona, respectivament. Els terratinents beneficiats pel repartiment sembla que tenien propietats a Ullastret amb anterioritat, com es constata del contrast amb l'amillament de 1860.⁽³⁴⁾

Però fixem-nos, sobretot, en els veïns: per què dels noranta-set contribuents, només la meitat varen participar en els repartiments? Doncs probablement perquè una part dels veïns no va estar interessada en l'operació, sobretot per la forta despesa econòmica que implicava. Als 120 rals per vessana en concepte d'entrada cal sumar les quotes que calia abonar per pagar el dessecament. La primera quota, pagada probablement el 1849, fou de 200 rals per acció i li seguiren sis quotes més abans del repartiment de 1855. En total, el 1855, per cada acció s'havien pagat 1.900 rals, un import equivalent a 19 hectolitres de blat.⁽³⁵⁾ Això va retreure molts dels qui, inicialment, havien manifestat el seu interès per a participar en el projecte. Segons especifica la mateixa escriptura de repartiment de 1855, inicialment varen ser cent onze els qui "voluntariamente se asociaron firmando la obligación de contribuir y afrontar los dividendos que se habían de repartir", però d'aquests "sólo sesenta y seis hicieron efectivo el primero en cantidad de diez duros, y negándose los restantes cuarenta y cinco á cumplir con el pago".⁽³⁶⁾ I a partir de la segona quota, quaranta-un dels associats varen manifestar que no estaven en disposició de continuar pagant. Als fracassos de naturalesa tècnica, se'ls afegí una crisi financera i institucional.⁽³⁷⁾

Taula 3. Distribució de la terra de l'estany en els repartiments de 1855, 1858 i 1859

Vessanes assignades	Núm. socis
1 o 1,13	40
2 - 5	8
5,1 -10	1
10,1 - 15	2
15,1 - 20	0
20,1 -30	9
≥ 30	3

34. AHC de la Bisbal, Ullastret, 2.4.1.6, amillament 1860. Val a dir que en aquest amillament, amb poques excepcions, no varen ser declarades les terres de l'estany.

35. Estimació a partir del preu mig del blat al mercat de Girona en els anys 1850-1859.

36. AHC de la Bisbal, Ullastret, caixa Societat de l'Estany, escriptura de repartiment de 1855.

37. Entre altres motius perquè el fet d'haver pagat la primera quota donava dret a poder aconseguir la terra una vegada concloua l'obra "al mismo precio que costaría á los demás que hubiesen seguido" (AHC de la Bisbal, Ullastret, caixa Societat de l'Estany, escriptura de repartiment de 1855).

La forma com es resolgué la situació prefigura el resultat final del dessecament en termes socials: quinze dels vint-i-cinc socis que estaven disposats a continuar amb l'operació varen fer-se càrrec de les quotes no pagades pels altres quaranta-un socis a canvi del compromís que aquests "se contentarien con una vesana de las dos á que tenían derecho, cediendoles la otra, con tal de que en este primer repartimiento se les señalase aquella vesana sin tener que añadir cantidad alguna á los diez duros satisfechos, ni pagar la entrada".⁽³⁸⁾ Aquesta negociació implicà, d'una banda, un procés de concentració en un grup reduït de socis amb capacitat econòmica; però alhora també beneficià, almenys aparentment, un col·lectiu ampli de veïns que, a canvi d'una aportació inicial mòdica (200 rals), havien d'acabar rebent una vessana de terra (o 1,13 vessanes si la qualitat era inferior).

Taula 4. Compres de terra de l'estany realitzades per Francisco i Ramon Vancells

Data	Extensió (vessanes)	Preu (rals)	Venedor
1854	2	(1)	Joaquin Ribera
1855	2,5	2.667	Juan Vert
1859	3	7.466	Juan Aleñá
1859	0,25	?	José Saris Puig
1863	7,75	19.911	Carme Ponach
1883	6	17.600	Anna M. Serra
1883	2,5	5.325	José M. Vehí
1885	5 (2)	6.667	Francisca Camó, de Peratallada
1887	9,83 (2)	22.000	Francisco de Ciurana y de Hernández
1893	0,75	960	Miguel Negre de Traver

Font: Libro maestro de la Casa Vancells, pàg. 44 i següents. *Notes:* (1) El comprador es compromet a satisfer totes les despeses en concepte de dessecament que corresponguin al venedor en 1 vessana que queda en propietat d'aquest; (2) Es tracta de peces contigües a l'estany, però no procedeixen dels repartiments fets entre 1855 i 1859.

Tanmateix, el procés de distribució de terres de l'estany no va pas acabar el 1859. Els protocols notarials i els llibres del Registre de la Propietat varen enregistrar un nombre considerable d'operacions de compravenda associades a terres de l'estany. Molts dels accionistes que havien aconseguit una vessana de terra aviat varen vendre-se-la, i alguns dels hisendats també acabaren fent el mateix. El procés de concentració de les terres de l'estany, doncs, tingué continuïtat tant per l'interès que els majors propietaris tenien en l'empresa com perquè les operacions de dessecament –i els costos que varen comportar– continuaren molt més temps del que s'havia previst i perquè, en consonància,

38. AHC de la Bisbal, Ullastret, caixa Societat de l'Estany, escriptura de repartiment de 1855.

molts petits accionistes abandonaren. No estem en disposició d'oferir-ne una síntesi completa, però el cas de Francisco i Ramon Vancells, pare i fill, que foren els qui major quantitat de terra acumularen en els repartiments (45,6 vessanes), pot il·lustrar-nos prou bé aquest procés. Després de fer-se amb moltes de les accions dels qui s'anaren enretirant de la societat, els Vancells varen continuar comprant fins a poder conformar una explotació d'entitat suficient com per a considerar-la un nou mas, que l'anomenaren mas Estany o mas d'Ullastret, i que arribà a tenir una casa i poc més de vuitanta vessanes, vint-i-cinc de les quals es trobaven fora de l'àrea inundable.

CONCLUSIÓ

El dessecament de l'estany d'Ullastret, tot i tenir aparença de repartiment de béns comunals, de fet fou una operació de marcat caràcter empresarial, impulsada per un petit grup de grans propietaris que utilitzaren una fórmula ambigua per a salvar els inconvenients que comportava el fet que l'estany fos patrimoni del Comú. El 1867, dels cent onze accionistes inicials ja només en quedaven deu. La convocatòria a la junta general del 1867 ens dóna la relació nominal dels qui continuaven *interessats* en l'empresa del dessecament: Ramon Vancells, Melchor de Ferrer, Narciso Clapés (hisendat i notari, que en qualitat de tal va actuar sovint en la protocol·lització de les actes de la societat), José María de Vehí, Juan Negre Frigola, Francisco Figueras, Ramon Aldrich, José Sauch Vidal y Lloberas, Bienvenido Fina i Joaquín de Cruïlles. Una bona mostra de la classe propietària de la subcomarca bisbalenca. Conjuntament, tot i que no pas en igual mesura, varen assumir el risc d'una inversió important i n'esperaven obtenir uns guanys que ho compensessin amb escreix. Eren els anys d'esperança del capitalisme agrícola. A jutjar per les apreciacions de Ramon Vancells, no els va pas anar del tot malament. La valoració que en fa en diferents moments el porta a confirmar repetidament que “indudablemente han adquirido estos [terrenys] un aumento de valor mayor que el importe gastado”⁽³⁹⁾, tot i que no preveu els costos d'oportunitat ni valora amb precisió la taxa de benefici anualment obtinguda. “Sea como se quiera, parece que es un gran negocio el que se ha obtenido, atendida la superior calidad de d[ic]hos terrenos y sus extraordinarios productos”.⁽⁴⁰⁾

D'altra banda, el que possiblement fou una bona operació per a alguns, també fou motiu de problemes per a altres. Els comptes privats mai internatitzen els costos ambientals quan no generen una despesa a pagar i això es produeix rarament. Certament, la societat de l'estany va haver d'afrontar alguns costos per compensar els danys causats a tercers: des de les obres fetes a les Clavegueres de Gualta fins a la pensió de 960 rals anuals pagada a José Martí, per la inutilització del molí fariner de Serra de Daró.

39. *Libro maestro de la Casa Vancells*, pàg. 56.

40. *Libro maestro de la Casa Vancells*, pàg. 44.

Però també és clar que els problemes en el tram baix del riu Daró varen agreujar-se amb la desaparició de l'estany i que això la societat no ho va reflectir de cap manera, tot i les reiterades queixes dels afectats que, cal dir-ho, majoritàriament també eren grans propietaris.⁽⁴¹⁾

BIBLIOGRAFIA CITADA

BIANCHI, Bruna (1989) "La nuova pianura. Il paesaggio delle terre bonificate in area padana", dins BEVILACQUA, Piero (cur.) *Storia dell'agricoltura italiana in età contemporanea*. Vol. I. Spazi e paesaggi, Venezia: Marsilio, 1989, pàg. 451-494.

BOTET i SISO, Joaquín (1913) "Provincia de Gerona", dins Francesch CARRERAS CANDI, *Geografía General de Cataluña*, volum 2, Barcelona, Ed. Alberto Martín.

CALATAYUD, Salvador (2004) "Canals d'innovació tecnològica a l'agricultura mediterrània occidental (1840-1930)", *Recerques*, 49, pàg. 25-52.

COLLS, Josep (2006) "Crecimiento agrario y desecación de humedales litorales en el noreste catalán: Castelló d'Empúries (siglos XVI-XIX)", *Áreas. Revista internacional de ciencias sociales*, 25, pàg. 48-57.

CONGOST, Rosa (1990) *Els propietaris i els altres. La regió de Girona, 1768-1862*, Vic, Eumo.

GARRABOU, Ramon; PUJOL, Josep; COLOMÉ, Josep; SAGUER, Enric (1992) "La crisi finisecular i la recomposició del món rural a Catalunya", *Recerques*, 26, pàg. 105-132.

GARRIDO, Samuel (2004) *Cànem gentil. L'evolució de les estructures agràries a la Plana de Castelló (1750-1930)*, Castelló de la Plana, Ajuntament.

MATAS BALAGUER, Josep (1986) *Els estanys eixuts*, Girona, Quaderns de la Revista de Girona.

MATAS BALAGUER, Josep (1987) "Repartiment de terres comunals a finals del segle XVIII: el cas d'Ullastret", *Jornades d'història de l'Empordà. Homenatge a J. Pella i Forgas*, Girona, Patronat Francesc Eiximenis, pàg. 235-245.

PUIGVERT SOLÀ, Joaquim M. (2000) "La dessecació de l'Estany de Sils i el debat sobre la salut pública a mitjan segle XIX", *Quaderns de la Selva*, 12, pàg. 129-137.

PUIGVERT SOLÀ, Joaquim M. (2006) "La Junta de Sanitat de la província de Girona (1834-1868) o l'ombra allargada del 'paradigma miasmàtic'", *Miscel·lània Ernest Lluch i Martín*, vol. I, pàg. 481-488.

ROSENTHAL, Jean-Laurent (1992) *The Fruits of revolution: property rights, litigation, and french agriculture, 1700-1860*, Cambridge, Cambridge University Press.

SLICHER VAN BATH, B.H. (1974) *Historia agraria de Europa Occidental (500-1850)*, Barcelona, Península.

VILAR, Pierre (1966) *Catalunya dins l'Espanya moderna. Vol. III. Les transformacions agràries del segle XVIII català*, Barcelona, Edicions 62 (3a ed., 1986).

WAGRET, P. (1968) *Polderlands*, London, Methen.

41. Aquestes queixes poden documentar-se a l'Arxiu Diocesà de Girona, fons Casa Carles, lligall-fohi 50, o a l'AHC de la Bisbal, fons Ciurana, Caixa 1.